

Αποκλίνοντες θάνατοι και αποκλίνοντες νεκροί

Δέσποινα Ιωσήφ

Adjunct Professor of Ancient History and Religion,
College Year in Athens

Το παράδοξο στην αρχαιότητα, κι ακόμη πιο πολύ σε εποχές όπως οι πρώτοι μεταχριστιανικοί αιώνες, που χαρακτηρίζονταν από μεγάλη ανασφάλεια, αναγνωριζόταν ως πτυχή της πραγματικότητας. Το *Πράγματα Θαυμαστά* του Φλέγοντα, απελεύθερου του αυτοκράτορα Ανδριανού (που πρόσφατα κυκλοφόρησε από τις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης στην σειρά *Διάλογοι με την Αρχαιότητα* υπό την διεύθυνση του Δημήτρη Ι. Κυρτάτα) είχε μεγάλη απήχηση. Οι αρχαίοι Έλληνες και οι Ρωμαίοι πολύ συχνά αρέσκονταν να διαβάζουν ή να ακούν παράδοξες ιστορίες και ενίοτε ένιωθαν την ανάγκη να προστατευθούν από ανεπιθύμητες αναβίψεις νεκρών και λάμβαναν μέτρα προκειμένου να κρατήσουν μακριά τον κόσμο των νεκρών από τον κόσμο των ζωντανών.

Ο Δημήτριος Μποσνάκης, καθηγητής κλασικής αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, στο βιβλίο του *Κατηφείη και Όνειδος. Ταπεινωμένοι και Καταφρονεμένοι Νεκροί* (Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, ΤΑΠΑ, Αθήνα 2020, 2023), ανιχνεύει το αρχαιολογικό αποτύπωμα ξεχωριστών θανάτων και παράδοξων ταφών, βασικό γνώρισμα των οποίων ήταν η μαζικότητα και η ανωνυμία, η απουσία της καθιερωμένης φροντίδας και σεβασμού για το λείψανο και η παράλειψη απόδοσης των οφειλόμενων τιμών. Οι αποκλίνοντες θάνατοι, αποτέλεσμα φυσικών καταστροφών, επιδημιών και πολεμικών συρράξεων, και οι αποκλίνοντες νεκροί (παραβατικοί, εκτελεσθέντες κατάδικοι, ύποπτοι για αναβίωση, κτλ) ενδιαφέρουν τον Μποσνάκη καθώς στις ταφικές πρακτικές αποτυπώνονται ευθέως οι αξίες και οι φόβοι μια εποχής, οι αντιλήψεις περιθωριοποίησης και κοινωνικού αποκλεισμού ορισμένων ομάδων, καθώς και οι διάχυτες λαϊκές νεκροφοβικές δεισιδαιμονίες.

Ο Μποσνάκης καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι ελληνικές πόλεις στην αρχαιότητα προκειμένου να διαχειριστούν αποκλίνοντες θανάτους και αποκλίνοντες νεκρούς, εφαρμόζουν τουλάχιστον πέντε τύπους αποκλίνουσας ταφικής διαδικασίας. Όπως διαβάζουμε στο βιβλίο: «Στον πρώτο τύπο η πόλη αντιδρά ανατακλαστικά και πρακτικά με στόχο την ασφάλεια της δημόσιας υγείας και την αποκατάσταση της τάξης. Στον δεύτερο επινοεί έναν συμβολικό ενταφιασμό για τους κοινωνικά παρίες και τις μη ενσωματωμένες νεαρές υπάρξεις, προστατεύοντας όμως για την δεύτερη ομάδα με το προσήκον τυπικό (προσφορές σκύλων) τα μέλη της κοινότητας από το μίσμα και πιθανώς από τις μελλοντικές οχλήσεις των πνευμάτων. Στον τρίτο και τον τέταρτο δημοσιοποιεί στα δίκτυα για την κατασκευή της κοινωνικής γνώσης και μνήμης ότι έχει τον έλεγχο και την δύναμη να υποτάξει και να επαναφέρει κάθε

Αποκλίνοντες θάνατοι και αποκλίνοντες νεκροί

αποκλίνουσα συμπεριφορά στις νόρμες της πόλης. Ο πέμπτος τύπος με τις διάφορες παραλλαγές ως προς την μεταχείριση του λειψάνου (κολόβωση και καταπλάκωση, πρηνηδόν στάση) φαίνεται ότι υπαγορεύεται από ένα μείγμα λαϊκών δεισιδαιμονιών που είχαν ως στόχο τον κατευνασμό νεκροφοβικών ανησυχιών».

Στην αρχαιότητα κυκλοφορούσαν πολλές ιστορίες μόνιμων ή παροδικών αναβιώσεων νεκρών. Στην αιγυπτιακή μυθολογία, ο Όσιρις διαμελίστηκε από συνωμότες και αναστήθηκε με μαγικά από την σύζυγο και αδελφή του Ίσιδα. Στην ελληνική μυθολογία, ο Πέλοπας διαμελίστηκε από τον πατέρα του Τάνταλο, και προσφέρθηκε ως γεύμα στους θεούς, αλλά η Ρέα τον αποκατάστησε και επανέφερε στην ζωή. Ο Ιόλαος, ανιψιός του Ηρακλή, ήρθε στην ζωή με την έγκριση των θεών για να βοηθήσει τα παιδιά του Ηρακλή ενάντια στον Ευρυσθέα, και όταν η αποστολή ολοκληρώθηκε με επιτυχία, ο Ιόλαος επέστρεψε στον Άδη όπου ανήκε. Ο Αριστοφάνης, στην περίφημη κωμωδία του *Βάτραχοι*, στέλνει στον Άδη τον Διόνυσο για να φέρει πίσω μαζί του τον Αισχύλο και τον Ευριπίδη με σκοπό να μπουν σε αγώνα λόγου για να φανεί ποιος είναι ο καλύτερος ποιητής. Ο Ήρ του Παμφύλου, σύμφωνα με την *Πολιτεία* του Πλάτωνα, σκοτώθηκε στον πόλεμο και όταν ύστερα από δέκα ημέρες πραγματοποιήθηκε η συλλογή των σωρών των πολεμιστών, το δικό του σώμα ήταν το μόνο που διατηρούταν άθικτο, ενώ όλα τα υπόλοιπα βρισκόνταν, όπως ήταν φυσικό, ήδη σε αποσύνθεση. Δώδεκα ημέρες μετά από τον θάνατο όταν τον μετέφεραν πίσω στην πατρίδα και τον τοποθέτησαν πάνω στην πυρά, ξαναήρθε στην ζωή και άρχισε να ιστορεί όλα όσα είδε στον άλλο κόσμο. Μίλησε για τους δικαστές που δικάζουν τις ψυχές, τις τιμωρίες όσων υπήρξαν άδικοι στην επίγεια ζωή, και αποκάλυψε ότι οι ψυχές διαλέγουν εκείνες προκαταβολικά ποια μοίρα θα ζήσουν. Ομοιότητες παρουσιάζει και η ιστορία του Θεσπέσιου όπως διασώζεται στον Πλούταρχο. Ο Θεσπέσιος υπήρξε ένας άδικος και σκληρός εγκληματίας που επί 3 ημέρες θεωρείτο νεκρός. Μετά από την ανάστασή του αλλάζει ριζικά, και γίνεται ενάρετος.

Μεγάλη δημοφιλία είχαν στην αρχαιότητα οι ιστορίες αναβίωσης νεκρών με κινητήρια δύναμη τον έρωτα. Η Άλκηστη, γνωστή από το ομώνυμο δράμα του Ευριπίδη, αλλά και από την *Βιβλιοθήκη* του Απολλόδωρου, ήταν κόρη του βασιλιά της Ιωλκού Πελία και σύζυγος του βασιλιά των θεσσαλικών Φερών Αδμήτου στον οποίο οι Μοίρες είχαν δωρίσει την δυνατότητα να μπορεί να αποφύγει τον θάνατο εάν δεχόταν κάποιος άλλος να πεθάνει στην θέση του. Η ερωτευμένη και πιστή Άλκηστη δέχεται να τον αντικαταστήσει. Όταν όμως την ημέρα της κηδείας της, ο Ηρακλής επισκέπτεται το παλάτι και μαθαίνει την θυσία της, αποφασίζει να κατέβει στον Άδη και να την επαναφέρει στην ζωή.

Μια εξίσου αγαπητή στην αρχαιότητα ιστορία ήταν αυτή του Πρωτεσίλαου, άρχοντα της θεσσαλικής Φυλάκης, που υπήρξε ο πρώτος Αχαιός που πάτησε το πόδι του σε τρωικό έδαφος. Εκπληρώνοντας έναν χρησμό υπήρξε και ο πρώτος που έπεσε στην μάχη. Οι θεοί ωστόσο του επέτρεψαν να επιστρέψει στην νιόπαντρη χήρα του,

την Λαοδάμεια, καθώς, σύμφωνα με την *Ιλιάδα* τουλάχιστον, η χήρα ήταν απαρηγόρητη, *ἀμφιδρυφής* (ξέσκιζε δηλαδή από το πένθος και τα δυο της μάγουλα), και καθώς το σπίτι του Πρωτεσίλαου έμεινε με τον απροσδόκητο θάνατό του ημιτελής. Η ιστορία πυροδότησε την φαντασία καλλιτεχνών και κοινού, και σώζεται εκτός από την *Ιλιάδα*, σε διάφορες παραλλαγές, σε μια εντυπωσιακή πληθώρα αρχαίων συγγραφέων. Ο Υγίνος, στο *Fabulae*, παρουσιάζει την Λαοδάμεια να εκλιπαρεί τους θεούς να την αφήσουν να συνομιλήσει για λίγο με τον εκλιπόντα σύζυγό της. Η επιθυμία της πραγματοποιείται για τρεις ώρες, και ο Ερμής συνοδεύει τον Πρωτεσίλαο πίσω στην γη. Οι τρεις ώρες περνούν πολύ γρήγορα, ο Πρωτεσίλαος επιστρέφει στον κάτω κόσμο όπου ανήκει, και η Λαοδάμεια φτιάχνει ένα *simulacrum*, ένα κέρινο ομοίωμα του συζύγου της, και αναζητά σε αυτό παρηγοριά. Και στην *Άλκηστη* του Ευριπίδη αναφέρεται ένα ομοίωμα με την λέξη *δέμας* (δηλαδή σώμα), που αγκαλιάζει ο ερωτευμένος εν τη απουσία του ερώμενου, φτιαγμένο από *τέκτονες*, που όμως είναι ένα ψυχρό αντικείμενο. Πρόσφατα αποδείχτηκε ότι τα κέρινα ομοιώματα αγαπημένων προσώπων και προγόνων ήταν πολύ συνηθισμένα στην αρχαιότητα, και χρησιμοποιούνταν και για μαγικές πρακτικές. Ο Οβίδιος πρότεινε την καταστροφή τους, εάν κάποιος θέλει να λησμονήσει αγαπημένο. Το ομοίωμα, το *imago* του Πρωτεσίλαου, προσεγγίζεται ερωτικά από την Λαοδάμεια στις *Ηρωίδες* του Οβίδιου, όπου και τονίζεται ότι η καταγωγή της γυναίκας ήταν από την Θεσσαλία, τόπος που συνδεόταν στην αρχαιότητα με γυναικείες μαγικές πρακτικές. Και ο Απολλόδωρος, στην *Βιβλιοθήκη* του, λέει ξεκάθαρα και χωρίς περιστροφές ότι η Λαοδάμεια συννευρισκόταν με το ομοίωμα του συζύγου της μετά από τον θάνατό του.

Όπως φαίνεται, οι ιστορίες αναβιώσεων νεκρών ήταν ευρύτατα διαδεδομένες και πολύ σημαντικές για το αρχαίο φαντασιακό. Η πιθανότητα αναβίωσης νεκρού αναγνωριζόταν ως ενδεχόμενο εάν κρίνουμε από την ύπαρξη επιτύμβιων στηλών όπως για παράδειγμα αυτήν που έστησε η Φούρια Σπες για τον αποθανόντα σύζυγό της στις αρχές του δεύτερου μεταχριστιανικού αιώνα στην Ρώμη (CIL 6.18817). Η χήρα δηλώνει συντετριμμένη για την απώλεια του αγαπημένου της, που της στέρησε πρόωρα ένα κακόβουλο χέρι, και καταγράφει την βεβαιότητά της ότι θα καταφέρει (επιδιώξει ίσως η ίδια;) να τον συναντήσει ξανά μια νύκτα.

Οι αποκλίνουσες, οι ατυπικές ταφικές διαδικασίες της αρχαιότητας δεν προσελκύουν την προσοχή των παραδοσιακών αρχαιολόγων. Το βιβλίο του Μποσνάκη είναι επαναστατικό, καθώς καλύπτει αυτό το κενό και μάλιστα με ευφυή και ελκυστικό τρόπο. Ο συγγραφέας αναδεικνύει τα αρνητικά συμφραζόμενα στα κατάλοιπα (π.χ. ομαδικές πρόχειρες ταφές, ασυνήθιστες θέσεις) και τις αρνητικές συνδηλώσεις και συσχετίζει το αρχαιολογικό υλικό τόσο με τις φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες όσο και με τα εθνολογικά – ανθρωπολογικά δεδομένα.